

JIRÍ GABRIEL

NÁZORY NA NADPŘIROZENO V SOUČASNÉM NETEORETICKÉM NÁBOŽENSKÉM VĚDOMÍ

1. „Neteoretickým náboženským vědomím“ zde rozumíme náboženské názory řadových, tj. teologicky neškolených věřících. Výrazu „názor“ (na nadpřirozeno) dáváme přednost před pojmenováním „představa“, protože význam např. kategorie „bůh“ nelze — ani pokud jde o náboženské vědomí „prostých“ věřících — pomocí „představy“ adekvátně popsat (pokud chceme respektovat význam, který tomuto termínu dává psychologie). „Nadpřirozeno“ pak chápeme jako definitorický pojem „náboženství“, s tím ovšem, že v jednotlivých náboženstvích má jeho obsah historicky podmíněnou podobu; je věcí náboženského vědomí, co všechno do svého seznamu nadpřirozených objektů zařadí.¹

Protože v náboženském myšlení (teoretickém i neteoretickém) je nadpřirozeno ústřední kategorií (s jeho pomocí se tu vykládá všechno bytí i dění), zaměřuje se tímto směrem i velká část kritických výkladů náboženství. I když za určitých okolností mohou před kritiky náboženství vystupovat některé otázky jako aktuálnější (např. sociální funkce náboženství a církvi, povaha náboženské morálky a etiky atp.), vždy se nakonec musí jít až k této fundamentální náboženské kategorii (zastupované nejčastěji pojmem „bůh“). Tomu také odpovídá tematika současné ateistické vědecké literatury; marxistický ateismus jde přitom ovšem až ke společenským poměrům, které víru v nadpřirozeno vyvolávají a udržují při životě.²

Pozornost většiny kriticky orientovaných prací o náboženských koncepcích nadpřirozena a o jejich proměnách se spíše než na názory řadových věřících soustřeďuje na stanoviska teologická, popřípadě nábožensko-filozofická, tj. na názory náboženských specialistů, odborníků. Je to přirozené už proto, poněvadž kritická teorie se chce „vyrovnávat“ především zase s teorií, se stanoviskem jasně formulovaným, logicky utříděným, zdůvodněným. Problematický je však už předpoklad, který se v takových úvahách o podobách současného

---

1 O těchto otázkách píše více v článku *Náboženská teorie jako konstitutivní prvek náboženství*. Sborník prací fil. fak. Brno, B 29 (1982).

2 Srov. např. knihu J. Loukotky a kol. *Moderní svět a křesťanství*, Praha 1980, především kap. *Vědeckotechnická revoluce a přeměny v některých základních kategoriích tradičního teismu*.

náboženství někdy objevuje, že totiž neteoretické (masové) náboženské vědomí není než trpným adresátem, registrátorem teologických konstrukcí (i když třeba zprostředkovaných popularizujícím náboženským tiskem a promluvy náboženských odborníků.)

Zde je třeba uvít v úvahu už to, že teologie není (jako žádná jiná forma náboženského učení) teorií vědeckého typu, i když někteří teologové o to jistě upřímně usilují. To je futně dáno tím, že teologie nemá svůj vskutku existující předmět zkoumání: náboženské objekty existují právě jen v lidské fantazii (slova jako „bůh“, „duše“, „anděl“ vyjadřují koncepty, jež v univerzu předmětů objektivně reálných nekoncepují žádné předměty). Tato skutečnost se ostatně svým způsobem odráží v náboženském myšlení samém, např. v názoru těch teologů, kteří soudí, že předmětem jejich úvah mohou být fakticky pouze náboženské zkušenosti lidí, historicky podmíněná svědectví o lidské víře v boha.

Za těchto okolností mohou laikové hrát v náboženství podstatně jinou úlohu než např. ve vědě. Kdyby několik amatérů biologů založilo vlastní tým, aby se odlišili od „oficiální“ biologie, brzy by se projevila jejich nedostatečná znalost tohoto vědního oboru, jeho faktů, teorií, hypotéz, metodických postupů. V náboženském životě se však stále ještě mohou uplatňovat skupiny věřících náboženských amatérů, dovolávajících se proti oficiální věrouce té či oné církve třeba starých náboženských pravd nebo svých vlastních pravd nových, objevených pomocí tradičních metod — četbou a výkladem bible (či jiného svatého písma).

Posuzováno z náboženského hlediska mohou ovšem teologové, jako znalci dějin náboženství, jednotlivých teologických disciplín, filozofie, popřípadě i jiných oborů, na vyšší úrovni než neteoretické náboženské vědomí reagovat na vývoj moderní vědy i společenského života; náboženskofilozofická koncepce Teilharda de Chardin bude ještě dlouho příkladem takové velmi vzdělané a poučené odezvy.

Církevní péče o věřící, o jejich náboženské vzdělávání a praktický náboženský život má jistě velký význam pro existenci náboženství samého. Náboženství se však na světě neudrzuje jen proto, že se teologové snaží novými způsoby dokazovat jeho právo na existenci, inovovat jeho základní teze (nebo alespoň jejich interpretace). Náboženství se i ve vyspělých společnostech stále ještě obrozuje především „zezdola“, každodenním náboženským myšlením, cítěním a jednáním lidí, kteří v něm nacházejí nejpřijatelnější odpověď na své životní a světonázorové problémy a potřeby.

Při abstraktní analýze náboženství (jeho struktury) lze říci, že teologie se stala neodmyslitelnou součástí náboženství (jeho nejvyspělejších forem). Uvažujeme-li však náboženství jako sociologický jev, tj. v souvislosti s jeho nositeli, pak můžeme vztah neteoretického náboženského vědomí a teologie srovnávat s poměrem světového názoru („světonázorového vědomí“) a filozofie. Různé korekce neteoretického náboženského vědomí mají své příčiny a kořeny nejen v novodobé teologické práci, nýbrž především v proměnách samotné společnosti, životního prostředí, mezilidských vztahů, ve změně životního stylu lidí, v růstu jejich vzdělanosti, kulturnosti, nejrůznějších zkušeností. Především tito činitelé ovlivňují — z hlediska věřících samých často téměř nepozorovatelně, nenápadně — náboženské potřeby lidí, a tím i jejich chápání náboženství, jeho smyslu a významu. (Monografické studie a učebnice z oboru

marxisticko-leninské filozofie také nelze ztotožňovat se světovým názorem „řadových“ občanů a povaha světového názoru těchto občanů nezávisí jen na úrovni marxisticko-leninské filozofie a propagandy.)

Rozdíly v rozsahu a intenzitě náboženskosti obyvatel jednotlivých farností vedly kdysi představitele římskokatolické církve k organizování sociologického zkoumání religiozity. V současné době jsou proměny neteoretického náboženského vědomí (jeden ze směrů tohoto pohybu vede k nenáboženskosti) silným podnětem k teologickým reflexím jak dosavadního náboženství, tak i okolností, za nichž k tomuto jevu dochází. Domníváme se, že soustavné studium obsahu náboženského vědomí prostých věřících je i jedním ze základních úkolů vědeckého ateismu jako vědního oboru.

2. Na následujících stránkách uvádíme několik dat o názorech na nadpřirozeno, jak jsme se s nimi setkali při výzkumu religiozity u věřících jedné jihomoravské vesnice.³ Jde o obec s dvěma tisíci obyvateli v úrodném vinařském kraji nedaleko Hodonína; je zde základní škola, kulturní dům, kino, sokolovna s hřištěm, moderní nákupní středisko, kostel s obsazenou farou. Vesnice má autobusové spojení v několika směrech. Více než polovina ekonomicky činných obyvatel pracuje mimo obec (většinou v okresním městě), dalších 30 % v místním JZD (jež patří k nejstarším a nejlépe prosperujícím v okrese), zbývajících 17 % má nějaké jiné zaměstnání v místě bydliště. Prakticky všichni občané bydlí ve vlastních domech, z nichž více než polovina byla postavena po druhé světové válce. Naprostá většina domácností má záhumenky, mnohé i vlastní vinný sklep. Z našeho hlediska je důležité, že obec je v oblasti, která bývá označována za poměrně silně religiózní.

Respondenty měli být všichni obyvatelé obce narození v letech 1955–1957, 1934–1938 a 1917–1921. Z celkového počtu 255 těchto občanů se tazatelům podařilo zastihnout 216, tj. téměř 85 %. V první věkové kategorii bylo 28 % respondentů (63 osob; 28 mužů, 35 žen), ve druhé 34 % (73; 40, 33) a ve třetí 37 % (80; 37, 43). Přijmout tazatele odmítli dva muži. V první věkové kategorii nejvíce dotazovaných pracovalo v průmyslu (26 %), v zemědělství (16 %) a v obchodu a službách (14 %); v druhé bylo 30 % dotazovaných zaměstnáno v zemědělství, 27 % v průmyslu a 12 % v obchodu a službách; v třetí věkové kategorii byla 52 % respondentů v důchodu, ekonomicky aktivní pracovali především v zemědělství (45 %). Celkově vzato měli naši respondenti nejčastěji základní vzdělání s vyučením (38 %).

Odpověď na otázku „Považujete se za nábožensky věřícího člověka?“ vedla k roztržení respondentů na věřící, nevyhraněné a nevěřící.⁴ V nejmladší věko-

3 Výzkum religiozity byl součástí široce založeného případového studia revolučních proměn jihomoravského venkova. Standardizované rozhovory s vybranými občany obce vedli ve dnech 20.–24. března 1979 posluchači filozofické fakulty UJEP. Obsáhlejší zpracování výzkumu podává v článku *Religiöses Bewußtsein der Einwohner des südmährischen Dorfes in der Gegenwart*, který má vyjít ve sborníku o současných proměnách jihomoravské vesnice.

4 Výrazy „považovat se za nábožensky věřícího“ a „být nábožensky věřícím“ vyjadřují nepochybně různé koncepty, a proto mohou označovat různé skutečnosti. Vlastní výzkum však ukázal, že všichni naši respondenti se při odpovídání na tuto otázku řídili (být třeba někdy jen intuitivně) zcela jednoznačným kritériem: považovali se za věřící tehdy a jen tehdy, když byli přesvědčeni o jsoucnosti boží (když měli za to, že jméno „bůh“ je jménem skutečně existující bytosti). Váhavé (nevyhraněné) odpovědi nebyly výrazem neinformovanosti o tom, oč v otázce jde, ale důsledkem různě motivované nepřipravenosti rozhodnout se pro viru nebo pro její odmítnutí („něco by na tom mohlo být“).

vé kategorii se za věřící označilo 16 dotázaných (25 %; 4 muži, 12 žen), za nevyhraněné 3; ve střední kategorii bylo 18 věřících (25 %; 7, 11) a 16 nevyhraněných (13 %; 6, 10); mezi nejstaršími respondenty bylo 41 věřících (51 %; 18, 23) a 10 nevyhraněných (13 %; 2, 8). Z celkového počtu 105 dotázaných mužů a 111 žen se k náboženské víře přihlásilo 29 mužů (28 %) a 46 žen (41 %). Dodejme ještě, že 73 věřící se považovali za členy římskokatolické církve a 2 za členy církve československé evangelické.⁵

3. Základním znakem náboženství je víra v objektivní existenci nadpřirozených bytostí, jevů, vztahů. O jsoucnosti boha nepochyboval žádný z našich věřících respondentů. K oficiální římskokatolické věrouce patří ovšem dogma o třech božských osobách. O božském charakteru Ježíšově bylo však přesvědčeno pouze 65 % věřících; 18 % jich soudilo, že šlo o bohem vyvoleného člověka se zvláštním posláním, 17 % v něm spatřovalo člověka výjimečného jen svými morálními vlastnostmi. Třetí božská osoba — Duch svatý je pro řadové věřící tradičně něčím zcela záhadným. S další ústřední náboženskou tezí o existenci nesmrtelné lidské duše souhlasilo v naší obci 56 % věřících; 26 % respondentů si nebylo v této věci jisto a 18 % v jsoucnost nesmrtelné duše nevěřilo. Existenci dalších nadpřirozených bytostí (andělů, svatých, Panny Marie) nepokládalo za pravděpodobnou 80 % věřících; 10 % ji připouštělo a 10 % věřících respondentů se spokojilo s odpovědí „nevím“. Je přirozené, že všichni věřící připouštějící jsoucnost takových nadpřirozených bytostí věří v božskou podstatu Ježíšovu a v existenci nesmrtelné duše. Je zřejmé, že i na vesnici dochází k výrazným proměnám náboženského vědomí. Začínají se z něho vytrácet představy, které spojují svět pozemský a nadpřirozený, které z nadpřirozeného světa činí něco jakoby důvěrně známého, blízkého. Pro řadu římských katolíků lidská žena, Panna Marie, přestává hrát roli matky boží a mít tak podíl na způsobu existence božského, bůh (Ježíš Kristus) přestává sám na sobě zakoušet tíhu lidského údělu, blahoslavení a svatí přestávají na nebesích hájit zájmy a potřeby údů církve ještě bojující; řada věřících žije už bez naděje na život posmrtný.

Skutečnost, že ve skupině věřících jen polovina respondentů s jistotou předpokládala existenci nesmrtelné lidské duše, může překvapit už vzhledem k místu, které má tento článek víry v rámci křesťanství a náboženství vůbec. „Nesmrtelná duše“ je nejen odpovědí na záhady života a smrti a výrazem lidské touhy po nesmrtelnosti, nýbrž i základem, na němž je postavena náboženská morálka a etika (P. Chauchard: „Přesvědčení o duchovní povaze lidské duše, z níž vyplývá její nesmrtelnost, patří k základům naší víry.“). Věřící, kteří zpochybňují nebo odmítají existenci nesmrtelné duše, spojují asi „duši“ jen s nepřijatelnými jim už představami ráje, očistce, pekla; je možné, že by negativní odpověď např. na otázku „Připouštíte nějaké formy posmrtné existence

5 Znovu se potvrdilo, že v některých oblastech se u nás k náboženské víře hlásí více než třetina dospělého obyvatelstva, že věřící jsou častěji lidé vyššího věku a spíše ženy než muži. Větší zastoupení věřících v druhé a třetí věkové kategorii (ve srovnání s první) není důsledkem toho, že by se lidé s přibývajícím věkem začali přiklánět k náboženství, nýbrž rozdílných společenských a životních podmínek, za nichž se formovalo světonázorové přesvědčení příslušníků těchto generací (v obou těchto kohortách bylo více těch, kdož „kdysi věřili, ale dnes už nevěří“, než těch, u nichž došlo k opačnému jevu). Všichni věřící našeho souboru se stali věřícími už v dětství: ze 110 nevěřících věřilo někdy dříve 65 respondentů (v první věkové skupině věřících respondentů věřilo dříve 36 %, v druhé 73 % a v třetí 75 % dotázaných).

člověka?“ nebyla už tak rozhodná ani častá.⁶ Na druhé straně nelze však přehlédnout, že pokud tito věřící odpovídali i na otázku, jak rozumějí tezi o spasitelském poslání Ježíšově, byli v tomto ohledu konsekventní a Ježíšovu misi spojovali s čistě pozemskými záležitostmi („šlo mu o lepší svět“, „lidé se mají mít rádi“).

Základním pojmem pokročilejších náboženství je pojem boha. Bůh je středem náboženského myšlení, citění i jednání religiózních lidí; především k bohu se věřící obracejí ve svých modlitbách, s ním spojují své naděje vztahující se ke světu zdejšímu i nadpozemskému. V rámci teologie jedná o bohu disciplína příznačně označovaná jako fundamentální. Náboženská teorie představuje věřícím boha různými způsoby: nabízí jim abstraktní koncepce budované pomocí speciálního jazyka teologicko-filozofického (bůh jako „ens a se“, „nekonečná substance“, „absolutno“, „hlubina bytí“), stejně jako podoby malované dobře známou řečí naší každodennosti (bůh se v nich stává otcem, k němuž se člověk může přitulit jako děčko, atp.).

V rámci našeho zkoumání jsme se pokusili zjistit, jak věřící slovu „bůh“ vlastně rozumějí, jakých výrazů budou v této souvislosti užívat. Na tuto otázku se snažilo odpovědět 56 věřících. K nejčastěji se objevujícím termínům patřily „nadpřirozená bytost“, „nadpozemská síla“, „neviditelná osobnost“. Vedle uvedených adjektiv náležela k frekventovanějším ještě „nejspravedlivější“ a „nejmocnější“. Řadě věřících se slovo bůh spojilo s představou „Ukřižovaného“, jiní prohlašovali, že boha si nelze představit, že je „bez podoby“. Několik respondentů mluvilo o řídicí funkci boha („vše řídí“), žádný však sám od sebe nepřipomněl boha jako stvořitele světa a člověka. (Náš dotaz na smysl termínu „bůh“ by bylo zřejmě dobré spojit s přímou otázkou, co věřící soudí o působení boha, o jeho vztahu ke světu a člověku.) Poměrně častý výskyt odpovědi „nevím“, „nepřemýšlel jsem o tom“ dokládají, že mnozí věřící se spokojují s velmi rámcovým názorem (představou, „pocitem“), že nad lidmi a jejich světem je ještě něco jiného, významnějšího, mocnějšího, co přitom není bez vztahu k tomuto lidskému světu. Spokojenost věřících s touto (v podstatě jistě přirozenou, nutnou) vágností jejich konceptu boha umožňuje, aby většina z nich bez rozpaků vyslovovala přesvědčení o tom, že v náboženském učení není nic, co by mohlo být v rozporu s poznatky soudobé vědy a s obecnou lidskou zkušeností („nesrovnatelnosti“ tu připustilo pouze 14 % věřících).⁷

Při našem zkoumání religiozity jsme v dané obci položili věřícím také otázku, kterou náboženskou poučku (názor, představu, příkaz atp.) považují za zvláště důležitou. Znovu se potvrdilo, že většina věřících zdůrazňuje především mravní stránku náboženského učení. Daleko nejčastěji uváděli v této souvislosti tzv. desatero božích přikázání a potom jednotlivá přikázání: milovat boha a bližního, mít úctu k lidem (k rodičům, starším), poctivě pracovat a žít, vážit si života vlastního i druhých; několikrát byly citovány požadavky odplácet zlo dobrem, zachovávat manželství, modlit se a světit svátky, usilo-

6 Hlubší studium neteoretického náboženského vědomí vyžaduje kombinovat dotazníkovou metodu s nestandardizovanými rozhovory, jež by umožnily věřícím překonat nemalé terminologické a vůbec vyjadřovací bariéry, které v této oblasti zcela přirozeně mají.

7 Na otázku „Myslíte si, že náboženství učí něčemu, co neodpovídá dnešním poznatkům vědy nebo našim zkušenostem?“ odpovědělo kladně 31 %, záporně 36 % a nerozhodně 23 % všech dotázaných (věřících, nevěřících a nerozhodných). Kritičtější vůči náboženství jsou muži a mladší lidé (u mužů se věkový rozdíl v tomto ohledu uplatňoval více než u žen).

vat o jednotu křesťanů a všech lidí na světě vůbec. Žádný z respondentů nepřipomněl spasitelskou úlohu Ježíšovu a nesmrtelnost lidské duše. Část věřících otázka dost překvapila: při odpovídání se spokojili s prostým „nevím“ (v první věkové kategorii tak odpověděl každý třetí věřící, v druhé a třetí věkové kategorii každý pátý).

4. I malá analýza náboženského vědomí věřících ukazuje, že spolu s obsahem této formy vědomí se mění i celkové místo a funkce náboženství v jejich životě. Lidé přestávají v náboženství nacházet předem připravené, hotové odpovědi na své nejrůznější světonázorové otázky. Náboženství přirozeně nadále těží z nedořešených problémů vědy (a svým způsobem i z obrazu, který věda o světě podává — viz např. pokusy zdůvodňovat oprávněnost víry v boha odkazem na nesmírnou složitost struktury živých organismů), nicméně na druhé straně všeobecný průnik vědeckých poznatků do lidské každodennosti (především do výrobní činnosti) vede k tomu, že se stále více zužuje pole, na němž se náboženství může uplatňovat. Je třeba přiznat, že teologie velmi adekvátně reagovala na proměny neteoretického náboženského vědomí, když se zaměřila především na všeobecné zdůrazňování lidské potřeby transcendence, tj. touhy po něčem velkém, dokonalém, trvalém, po něčem, co přesahujíc pomíjivý svět lidí, dává tomuto světu smysl. Každé vědecké zkoumání náboženství tak znovu potvrzuje pravdivost Marxových tezí, že náboženství je „jednak výrazem skutečné bídy, jednak protestem proti skutečné bídě“. Znovu se však také ukazuje, že lidská bída není jen nedostatkem stravy, obydlí, práce, odpočinku, kultury atd. Bída, která je s to drtit i jinak moderně racionalisticky myslícího člověka, může mít dnes podobu nedostatku pocitu smysluplnosti vlastního a obecného lidského usilování, nedostatku trvalejšího pocitu štěstí, strachu z neustálé hrozby náhlého konce všeho lidského bytí; nedůvěra v lidi vede tak někdy k důvěře v boha. Má tedy Marx stále pravdu i v tom, že „zrušit náboženství jako iluzorní štěstí lidu znamená žádat jeho skutečné štěstí“, že „požadavek vzdát se iluzí o svém postavení je požadavek vzdát se postavení, ve kterém je zapotřebí iluzí“.

ANSICHTEN ÜBER DIE ÜBERNATÜRLICHKEIT IM GEGENWÄRTIGEN UNTHEORETISCHEN RELIGIONSBEWUSSTSEIN

Der Verfasser bemerkt vor allem, daß es nötig ist, beim Studium der gegenwärtigen Religion besondere Aufmerksamkeit auch den Metamorphosen des untheoretischen Religionsbewußtseins, d. h. den Ansichten der „gewöhnlichen“ Gläubigen zu widmen. Im zweiten und dritten Teil des Aufsatzes führt er einige Ansichten der Bewohner eines südmährischen Dorfes über „übernatürliche Objekte“, vornehmlich allerdings über „Gott“ an.